

ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΝΟΟΤΡΟΠΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ
ΕΡΓΑΣΙΑΚΟΥ ΧΡΟΝΟΥ: ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ
ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

Ιωάννης Τσεβρεμές

Ο κύκλος των αγροτικών εργασιών στη Θάσο του Μεσοπολέμου ήταν εποχικός, αφού η ελαιοκαλλιέργεια ανάγκαζε τους κατοίκους σε αργία κατά το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου. Αντίθετα, στο διάστημα της αιχμής, που ήταν οι μήνες της ελαιosuλλογής, απαιτούσε μεγάλη ένταση εργασίας και μεγάλη συγκέντρωση εργατικών χεριών, αφού οι ελιές δεν έπρεπε να μείνουν αμάζευτες μετά από ένα χρονικό όριο¹. Όμως η εποχικότητα αυτή ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη μ' εκείνη της καπνοκαλλιέργειας στην ύπαιθρο της απέναντι ακτής. Η συσσώρευση των αγροτικών εργασιών στη Θάσο παρατηρούνταν από το φθινόπωρο μέχρι τους πρώτους μήνες της άνοιξης, ενώ αντίθετα η καπνοκαλλιέργεια άρχιζε από την άνοιξη και ολοκληρωνόταν με τη συλλογή στα τέλη του καλοκαιριού ή τις αρχές του φθινοπώρου. Η ιδιαιτερότητα αυτή του αγροτικού χώρου της Θάσου θα επιτρέψει και θα ευνοήσει τη μαζική απασχόληση των Θασίων εργατών στο καπνομάγαζο της Καβάλας, αφού οι αγροτικές τους ασχολίες και η καπνεργασία ήταν απόλυτα συμπληρωματικές στον ετήσιο κύκλο. Αποτέλεσμα της συμπληρωματικότητας αυτής είναι η έντονη συμμετοχή τους στο καπνεργατικό κίνημα και η ανάπτυξη της «διπλής ταυτότητας» ως προς την εργασία και το χρόνο.

Ο προγραμματισμός των εργασιών για το νέο αγροτικό έτος ξεκινούσε με την προσπάθεια να μαντέψουν τι καιρό θα έκανε κατά τους επόμενους μήνες, παρατηρώντας τα «μερομήνια» του Αυγούστου. Ως ημερομήνια στη Θάσο έχουμε τις πρώτες δώδεκα μέρες του Αυγούστου, ο καιρός των οποίων αντιστοιχούσε στους επόμενους δώδεκα μήνες ξεκινώντας από τον Αύγουστο². Οι εποχικοί καπνεργάτες

1. McNeill W.H., *The Metamorphosis of Greece Since World War II*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1978, σ. 166-167.

2. Αργυρίου Ν.Δ., Λαογραφικά νήσου Θάσου, Χειρόγραφο φωτοτυπημένο κείμενο, Καβάλα χ.χ., σ. 138.

επέστρεφαν στη μεγάλη τους πλειονότητα από την Καβάλα κατά το μήνα Οκτώβριο, οπότε και πραγματοποιούσαν όλες τις προπαρασκευαστικές εργασίες για το τίναγμα των ελαιοδέντρων και κυρίως το καθάρισμα του εδάφους, αφού κατά το Μεσοπόλεμο δεν χρησιμοποιούσαν ακόμη πανιά ή δίχτυα³. Χαρακτηριστικό χρονικό σημείο εξόδου στα κτήματα αποτελούσε η γιορτή των Ταξιαρχών στις 8 Νοεμβρίου, μετά την οποία έβγαινε όλο το χωριό στα προκαθορισμένα οροθέσια (τεμπίχια)⁴. Στη συνέχεια και για τρεις περίπου μήνες, διενεργούνταν η ελαιοσυλλογή, με τους άνδρες να τινάζουν τα δέντρα και τις γυναίκες να μαζεύουν τις ελιές από το έδαφος. Ο καρπός μεταφερόταν σταδιακά στα μεγάλα ελαιοτριβεία του νησιού, στο Λιμένα, Σωτήρα, Λιμενάρι, Ποτό κλπ., όπου και παραγόταν το ελαιόλαδο⁵. Η λήξη των εργασιών τοποθετούνταν μέσα στον Ιανουάριο ή το αργότερο στις αρχές Φεβρουαρίου αν οι καιρικές συνθήκες και η σποραδικότητα των ελαιοδέντρων το επέβαλε⁶. Ωστόσο, τελικό και ασφαλές όριο πέρατος της ελαιοσυλλογής για ολόκληρο το νησί θεωρούνταν «άμα τελείωνε το τίναγμα στον κάμπο του Καζαβητιού»⁷.

Η περίοδος από το Φεβρουάριο μέχρι τον Απρίλιο, όταν οι Θάσιοι επέστρεφαν στην καπνεργασία της Καβάλας, γέμιζε με την καλλιέργεια και το κλάδεμα των ελαιοδέντρων και άλλες συμπληρωματικές αγροτικές ασχολίες. Μεταξύ αυτών περιλαμβανόταν η αμπελοκαλλιέργεια των περιορισμένων και μόνο για οικογενειακή αυτοκατανάλωση αμπελιών και σε ορισμένα χωριά η παράκτια αλιεία⁸. Η σπορά των μικρών κήπων με διάφορα λαχανικά και πατάτες λάμβανε χώρα επίσης κατά το τέλος του χειμώνα και τις αρχές της άνοιξης. Και όταν πια ολοκληρώνονταν όλες οι απαραίτητες εργασίες στη γη και πριν το καπνομάγαζο, οι άνδρες του χωριού θα έπρεπε υποχρεωτικά να βγουν στο δάσος για την κοπή και μεταφορά καυσόξυλων, ώστε να εξασφαλιστεί η θέρμανση από τον Οκτώβριο και μετά⁹. Την εικόνα των αγροτικών εργασιών συμπλήρωνε η παράκτια αλιεία, όπου έβρισκαν προσωρινή απσχόληση άνδρες που δεν κατόρθωναν να δουλεύουν συνεχώς στο καπνομάγαζο ή κατείχαν βάρκες και μικρά καΐκια¹⁰.

Σε έκτακτες μόνο περιπτώσεις ανατρεπόταν η κανονικότητα του κύκλου των εργασιών. Μια τέτοια εξαίρεση συνέβαινε όταν έπεφτε επιδημία σ' ένα χωριό. Τότε δεν πήγαιναν στον κάμπο που είχαν ανάμεικτα ελαιοδέντρα όλα τα χωριά μαζί για

3. Προφορική συνέντευξη Παγώνη Δημητρίου, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

4. Προφορική συνέντευξη Σεργάκη Ιωάννη, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

5. Προφορική συνέντευξη Παγώνη Δημητρίου, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

6. Στο ίδιο, αρ. κασ. 1, όψη 1η και προφορική συνέντευξη Σεργάκη Ιωάννη, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

7. Αργυρίου, ό.π., σ. 38.

8. Προφορική συνέντευξη Σεργάκη Ιωάννη, αρ. κασ. 1, όψη 1η, προφορική συνέντευξη Παγώνη Δημητρίου, αρ. κασ. 1, όψη 1η, προφορική συνέντευξη Σχαντζούρη Κωνσταντίνου, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

9. Προφορική συνέντευξη Νικολοΐδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

10. Προφορική συνέντευξη Σεργάκη Ιωάννη, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

να μαζέψουν τις ελιές. Πρώτα πήγαιναν οι κάτοικοι των χωριών στα οποία δεν υπήρχε επιδημία και ακολουθούσαν οι κάτοικοι του προσβεβλημένου χωριού¹¹.

Ο χρόνος εργασίας του κάθε ατόμου στο νησί δεν ήταν ιδιωτικός. Αντίθετα, ρυθμιζόταν από τις συλλογικές ανάγκες και θεωρούνταν κοινό αγαθό. Όταν ένας χωρικός έμενε πίσω στην ελαιοσυλλογή, πήγαιναν οι γνωστοί του να τον βοηθήσουν. Το ίδιο συνέβαινε κι όταν κάποιος αρρώσταινε ή πάθαινε ατύχημα κατά την περίοδο αυτή. Όταν οι άλλοι χωρικοί τελείωναν την εργασία στα κτήματά τους έσπευδαν προς βοήθειά του¹². Παρόμοια συλλογικότητα εργασίας παρατηρούνταν και στη μελισσοκομία, όταν στον τρύγο του μελιού συνεργάζονταν οι μελισσοουργοί, αλλά μόνο στη δουλειά, κρατώντας ξεχωριστά ο καθένας την απόδοση των μελισσιών του¹³. Πριν το ξεκίνημα της ελαιοσυλλογής, και κατά την τελευταία Κυριακή του Οκτωβρίου (Κυριακή τ' Αϊ-Δημήτρη), μαζεύονταν όλοι οι κτηματίες του χωριού στο καφενείο και αποφάσιζαν από κοινού πότε και σε ποιο σημείο θα ξεκινούσε η ελαιοσυλλογή. Επίσης, όριζαν πόσες μέρες θα απασχοληθούν σε κάθε συστοιχία δέντρων και άφηναν και κάποιες κενές μέρες. Αυτό γινόταν λόγω της σποραδικότητας των ελαιοδέντρων, αφού έπρεπε να πάνε όλοι μαζί στο ίδιο μέρος. Όταν δεν άνοιγε εκείνο το μέρος (τεμπίχι), δεν επιτρεπόταν σε κανένα να πάει να τινάξει εκεί ελιές. Σε μεταγενέστερα χρόνια αυτό γίνεται με απόφαση του Κοινοτικού Συμβουλίου του χωριού¹⁴. Αλλά και η λήξη της εργάσιμης μέρας στον κάμπο με τα ελαιόδεντρα γινόταν με συλλογικό τρόπο. Με το σούρουπο της χειμωνιάτικης μέρας και πριν ακόμη την εισαγωγή και χρήση των ρολογιών, όλο το χωριό σχολούσε μαζί τη δουλειά του και αποχωρούσε συλλογικά από τα κτήματα¹⁵. Τα όρια μεταξύ εργασίας και ανάπαυσης δηλώνονταν δημοσίως και μάλιστα με τελετουργικό τρόπο. Όταν τελείωνε η ελαιοσυλλογή, έκαναν το λεγόμενο «καρτσμά». Όποιος νοικοκύρης τελείωνε, το βράδυ ετοίμαζε φαγητό και γλυκά και φίλενε τους εργάτες και τους συγγενείς του. Την ώρα που κατέβαζαν από τη φωτιά το ταψί με τα σαραγλιά, έβγαινε έξω ο νοικοκύρης και έριχνε έναν πυροβολισμό με το τουφέκι. Έτσι μάθαινε όλο το χωριό τη λήξη των εργασιών του στην ελαιοσυλλογή¹⁶.

Η εργάσιμη αγροτική μέρα οργανώνεται από τους χωρικούς εντελώς διαφορετικά στην περίπτωση που πρόκειται για χειμωνιάτικη εργασία απ' ότι όταν πρόκειται για καλοκαιρινή. Γενικότερα, η θερινή γεωργική μέρα χαρακτηρίζεται από τα πολλά διαλείμματα για φαγητό και από την απαραίτητη μεσογειακή ανάπαυλα του

11. Αργυρίου, ό.π., σ. 8, όπου αναφέρεται και σχετικό παράδειγμα πανώλης στο χωριό Καζαβήτι.

12. Παρομοίως, όταν επρόκειτο να γίνει κοινοτικό έργο, όπως εκκλησία, υδραγωγείο, σχολείο, δρόμος, πήγαινε όλο το χωριό και δούλευε αμισθί σ' αυτό. Βλ. Αργυρίου, ό.π., σ. 18.

13. Αργυρίου, ό.π., σ. 37.

14. Στο ίδιο, σ. 170.

15. Προφορική συνέντευξη Νικολούδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας, αφ. κας. 1, όψη 1η.

16. Αργυρίου, ό.π., σ. 170-171.

μεσημεριού, όταν ο ήλιος καίει ανυπόφορα. Θα πρέπει να σημειωθεί επιπλέον ότι το μεσημέρι του γεωργού έρχεται πολύ νωρίτερα από το μεσημέρι του αστού, αφού για τον άνθρωπο της υπαίθρου η μέρα αρχίζει πολύ νωρίτερα¹⁷. Αντιθέτως, η χειμερινή γεωργική μέρα είναι πολύ συντομότερη χρονικά και μάλιστα μπορεί να διακοπεί απότομα λόγω έντονων καιρικών συνθηκών. Τα διαλείμματα περιορίζονται αισθητά και το φαγητό στο χωράφι μειώνεται στο ένα γεύμα, κι αυτό συχνά πρόχειρο και στο πόδι. Οι χωρικοί παίρνουν το πρωινό τους συνήθως στο σπίτι πριν φύγουν και επιστρέφοντας τους περιμένει το ζεστό φαγητό του δείπνου¹⁸.

Αυτή ακριβώς είναι και η περίπτωση της Θάσου και της ελαιosuλλογής. Ο χρόνος πίεζε τους χωρικούς για τους τρεις περίπου μήνες του χειμώνα, η οργάνωση του χρόνου ήταν πιο σφιχτή απ' ότι σε άλλες συμπληρωματικές εργασίες¹⁹. Η εργασία ξεκινούσε συνήθως με το πρώτο φως του ήλιου, πράγμα που σημαίνει ότι οι αγρότες ξεκινούσαν από τα σπίτια τους πολύ πριν το ξημέρωμα, πάνω σε υποζύγια ή και διανύοντας μεγάλες χιλιομετρικές αποστάσεις με τα πόδια για να φτάσουν στους κατατεμαχισμένους κλήρους²⁰. Μέχρι και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια τα ελαιόδεντρα του κάθε αγρότη βρίσκονταν διασπαρμένα σε διάφορα σημεία του νησιού, εντός ή ακόμη και εκτός των ορίων της κοινότητας του κάθε χωριού²¹. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ότι ο γεωργός ήταν υποχρεωμένος να βαδίζει μεγάλες αποστάσεις για να τα φροντίζει και βέβαια να χάνει μέρος του εργασιακού του χρόνου στις μετακινήσεις. Τα ελαιόδεντρα κατ' αυτόν τον τρόπο δεν είχαν άριστη φροντίδα και καλλιέργεια και η σοδειά ανά δέντρο ήταν αισθητά χαμηλότερη από το αν ήταν συγκεντρωμένα με αναδασμό. Το γεγονός αυτό οφειλόταν στο ότι είχε χαθεί στο νησί η έννοια της ιδιοκτησίας γης και είχε αντικατασταθεί με την έννοια της ιδιοκτησίας ενός αριθμού δέντρων. Οι αγρότες δεν μετρούσαν με στρέμματα αλλά με «ρίζες». Σε αντίθεση βέβαια με τα αμπέλια του νησιού, τα οποία θα έπρεπε να βρίσκονται συγκεντρωμένα σε ένα μέρος. Ο χωρικός της Θάσου ένιωθε πιο σίγουρος όταν τα δέντρα του ήταν διάσπαρτα, αφού τυχόν καταστροφή από καιρικές συνθήκες ή ασθένειες σε ένα σημείο του νησιού δεν θα του στερούσε όλη τη σοδειά και την παρουσία του²².

Η εργασία ακολουθούσε και στην περίπτωση της Θάσου το φυσικό μοτίβο και

17. Κωστάκης Θ., «Εκφραστικά μέσα για τον προσδιορισμό του χρόνου στα Τσακωνικά», Λαογραφία, 20(1962), σ. 33-35.

18. Στο ίδιο, σ. 33.

19. Προφορική συνέντευξη Νικολούδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

20. Προφορική συνέντευξη Στεργιουδής-Δουβλέτη Ρωξάνης, αρ. κασ. 1, όψη 1η και προφορική συνέντευξη Σεργάκη Ιωάννη, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

21. Vouras P., The Changing Economy of Northern Greece Since World War II, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1962, σ. 61 και προφορική συνέντευξη Νικολούδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

22. Στο ίδιο, σ. 61.

νοούταν ως ολόήμερη, από την ανατολή ως τη δύση του ήλιου. Ακόμη και σ' αυτό το σημείο όμως υπήρχαν οι εξαιρέσεις κάποιων μεγαλονοικοκυραίων οι οποίοι πήγαιναν στα κτήματά τους αργότερα μέσα στη μέρα και συνήθως είναι αυτοί οι λίγοι που χρησιμοποιούσαν μισθωτή και εξαρτημένη εργατική δύναμη²³. Τα διαλείμματα που επιτρέπει η ελαιοσυλλογή προσομοιάζουν στο μοτίβο της χειμερινής γεωργικής ημέρας. Μόνο μια σχετικά μεγάλη παύση γινόταν για το μεσημεριανό φαγητό, γύρω στις δώδεκα το μεσημέρι, η οποία διαρκούσε γύρω στα είκοσι λεπτά με μισή ώρα όταν ο καιρός το επέτρεπε. Το θασίτικο διαιτολόγιο του κάμπου περιλάμβανε κυρίως όσπρια και μεγάλες ποσότητες ψαριών, ενώ το άφθονο ντόπιο κρασί ξέσταινε τους εργάτες για να συνεχίσουν τη μέρα τους και μερικές φορές παρέτεινε για λίγο περισσότερο το διάλειμμα του φαγητού και το διάνθιζε με ποικίλες συζητήσεις²⁴. Μερικές φορές οι άνδρες εργάτες μπορούσαν να ξεκλέψουν λίγο επιπλέον χρόνο σταματώντας για ένα τσιγάρο ή για ν' ανταλλάξουν γνώμες για τη δουλειά τους²⁵.

Η αίσθηση του χρόνου στον κλήρο με τα ελαιόδεντρα ήταν σχετικά χαλαρή και καθοριζόταν από τα διάφορα φυσικά σημάδια. Οι χωρικοί μάλλον αδιαφορούσαν για την ακριβή ώρα της ημέρας όσο η δύση του ηλίου καθυστέρουσε ακόμη, αφού αντιμετώπιζαν την εργασία τους με την προβιομηχανική νοοτροπία που την ήθελε ως ένα κομμάτι της ζωής τους και όχι κάτι αντιθετικό και ξεκομμένο απ' αυτή. Η γενική αίσθηση του χρόνου εξασφαλιζόταν κυρίως από τη θέση του ήλιου κάθε στιγμή και από τη σκιά διαφόρων αντικειμένων ή του ανθρώπινου σώματος²⁶. Επίσης, στο άκουσμα της καμπάνας του χωριού πριν τη δύση, οι χωρικοί ένιωθαν ότι πια η εργάσιμη μέρα έφτανε στο τέλος της και άρχιζαν τις προετοιμασίες και τα φορτώματα της ελίας στα υποζύγια²⁷. Το ρολόι και η ακριβής μέτρηση του εργασιακού χρόνου θα αργήσει πολύ να εισαχθεί στην αγροτική Θάσο. Κατά τα μεσοπολεμικά χρόνια θεωρούνταν είδος πολυτελείας και έλειπε ακόμη και από τα σπίτια²⁸. Ελάχιστοι από τους εργάτες είχαν τη δυνατότητα να αγοράσουν ένα απλό ρολόι τσέπης και ακόμη πιο ελάχιστους απασχολούσε η ακριβής μέτρηση του χρόνου. Από πλευράς μάλιστα ορισμένων, και ιδιαίτερα γυναικών, παρατηρούνταν μια αρνητική και εχθρική στάση προς το ρολόι, το οποίο στις εργάτριες αντιμετωπιζόταν ως περιττό και υπερβολικό μέσο καλλωπισμού²⁹. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι τα πρώ-

23. Προφορική συνέντευξη Παγώνη Δημητρίου, αρ. κασ. 1, όψη 1η και προφορική συνέντευξη Στεργιούδη-Δουβλέτη Ρωξάνης, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

24. Προφορική συνέντευξη Παγώνη Δημητρίου, αρ. κασ. 1, όψη 1η, προφορική συνέντευξη Νικολούδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας, αρ. κασ. 1, όψη 1η, προφορική συνέντευξη Σκαντζούρη Κωνσταντίνου, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

25. Προφορική συνέντευξη Σερδάρη Ιωάννη, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

26. Στο ίδιο, αρ. κασ. 1, όψη 1η, προφορική συνέντευξη Σκαντζούρη Κωνσταντίνου, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

27. Προφορική συνέντευξη Παγώνη Δημητρίου, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

28. Προφορική συνέντευξη Σκαντζούρη Κωνσταντίνου, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

29. Προφορική συνέντευξη Στεργιούδη-Δουβλέτη Ρωξάνης, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

τα ρολόγια τσέπης εμφανίστηκαν στο θασίτικο κάμπο κατά τη δεκαετία του 1920, από ένα-δυο εργάτες, οι οποίοι παράλληλα εργάζονταν για πολλά χρόνια ως εποχικοί καπνεργάτες στην Καβάλα και είχαν αποδεχθεί και εσωτερικεύσει την πειθαρχία του οκταώρου και της ακριβούς μέτρησης του χρόνου. Οι ίδιοι μάλιστα θεωρούσαν την κατοχή και χρήση του ρολογιού τσέπης ως στοιχείο πολιτιστικής υπεροχής και προόδου σε σχέση με τους συγχωριανούς τους³⁰. Η χρήση των οικιακών ρολογιών αλλά και των ρολογιών τσέπης γενικεύτηκε στα χωριά της Θάσου μόνο στις μεταπολεμικές δεκαετίες και μάλιστα οι γυναίκες εξακολουθούσαν να είναι αποκομμένες από τη χρήση τους. Προτεραιότητα είχαν τα αφεντικά που εκμίσθωναν εργάτες γης και οι νεαροί του χωριού που εισήγαγαν τα νέα ήθη και τρόπο ζωής από την πόλη της απέναντι ακτής³¹. Ωστόσο, η εμπειρία της μέτρησης του χρόνου με τον ήλιο ήταν ακόμη πλατιά διαδεδομένη και όλοι γνώριζαν να προσδιορίζουν με φυσικό αλλά ανακριβή τρόπο το χρόνο³². Ανάλογες και χαρακτηριστικές είναι οι εκφράσεις των τοπικών αγροτών σχετικά με τον ήλιο και την κυρίαρχη θέση του ήλιου. Μεταξύ των πιο συνηθισμένων στη Θάσο ήταν: «Ο ήλιος βγήκε ένα κονταρόξυλο» (το πρωί), «Ζύγ(ι)σε ο ήλιος» (το μεσημέρι), «Ο ήλιος ήθελε ένα κονταρόξυλο να βασιλέψ'» (το βράδυ)³³. Είναι χαρακτηριστικό επίσης το γεγονός ότι οι εκκλησίες των χωριών, ως κατ' εξοχήν φύλακες και ρυθμιστές του τοπικού χρόνου, εγκατέστησαν τα πρώτα μεγάλα δημόσια ρολόγια μόλις τη δεκαετία του 1950 και αποδέχθηκαν έτσι μια κάποια ομογενοποίηση των κατά τόπους χρόνων των αγροτικών κοινοτήτων³⁴.

Πέρα από την καθημερινή εργάσιμη μέρα η συνείδηση της «ώρας» για ορισμένες αγροτικές εργασίες, όπως η άρδευση των κήπων, καθορίζεται από την εναλλαγή των συγχωριανών στο δικαίωμα για χρήση του νερού. Στην περίπτωση της Θάσου την εναλλαγή αυτή και την τήρηση της ακριβούς ώρας ρυθμίζει ο διορισμένος «νεροφόρος» κάθε χωριού, ο οποίος και το μοιράζει μεταξύ των δικαιούχων. Η διαδικασία αυτή διαρκεί στο νησί συνήθως από τη γιορτή του Αγίου Γεωργίου μέχρι τα πρωτοβρόχια³⁵.

Η χαλαρή, εθιμική και προβιομηχανική αίσθηση του χρόνου στη Θάσο του Με-

30. Προφορική συνέντευξη Παγώνη Δημητρίου, αφ. κασ. 1, όψη 1η.

31. Προφορική συνέντευξη Νικολούδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας, αφ. κασ. 1, όψη 1η και προφορική συνέντευξη Σκαντζούρη Κωνσταντίνου, αφ. κασ. 1, όψη 1η.

32. Προφορική συνέντευξη Νικολούδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας, αφ. κασ. 1, όψη 1η.

33. Αργυρίου, ό.π., σ. 135.

34. Προφορική συνέντευξη Σκαντζούρη Κωνσταντίνου, αφ. κασ. 1, όψη 1η.

35. Αργυρίου, ό.π., σ. 35. Παρόμοιες πρακτικές καθορισμού της ώρας και της ακριβούς σειράς άρδευσης είναι συνηθισμένες και σε άλλα ελληνικά νησιά, και μάλιστα χωρίς την ύπαρξη διορισμένου προσώπου αλλά ακολουθώντας καθαρά φυσικά σημάδια και την εμπειρία των πρεσβυτέρων. Βλ. Κυριακίδου-Νέστορος Α., Λαογραφικά Μελετήματα, Αθήνα, Νέα Σύνορα, χ.χ., σ. 106, όπου περιγράφεται η περίπτωση της Καρπάθου.

σοπολέμου φαίνεται ανάγλυφα και στην υποδοχή που είχε το νέο ημερολόγιο κατά τη δεκαετία του 1920. Στη γιορτή του Σταυρού συνήθιζαν να ζυμώνουν ψωμί χωρίς προζύμι, τοποθετώντας μέσα σ' αυτό ένα κομμάτι από Τίμιο Ξύλο που κατείχε ένας γέροντας, και το ψωμί παρ' όλη την έλλειψη του προζυμιού φούσκωνε. Όταν άλλαξε το ημερολόγιο έκαναν το ίδιο στην ημερομηνία του νέου ημερολογίου. Το ψωμί και πάλι φούσκωσε και έτσι αποδέχθηκαν το νέο ημερολόγιο, αφού είχε την ίδια Θεία Χάρη με το παλιό³⁶.

Μιλώντας για τα βασικά χαρακτηριστικά της προβιομηχανικής εργασιακής νοοτροπίας, θα πρέπει να επισημάνουμε ιδιαίτερα ότι ακόμη και η βαριά αγροτική εργασία αντιμετωπιζόταν συχνά ως πανηγύρι και ως παιχνίδι μέσα στα όρια της συλλογικότητας. Το φαινόμενο αυτό κάλυπτε όλο τον αγροτικό χώρο που μελετάμε και απλώνεται σε διάφορα είδη καλλιιεργειών³⁷. Η Θάσος δεν θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση. Αντιθέτως μάλιστα, η δουλειά-παιχνίδι κυριαρχούσε τουλάχιστον μέχρι τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Στις αρχές Ιουνίου κάτοικοι από τέσσερα γειτονικά χωριά, την Καλλιράχη, το Σωτήρα, το Καζαβήτι και το Ραχώνι, αντάμωναν όλοι μαζί και πήγαιναν στον κάμπο του Καζαβητιού για να κόψουν και να μαζέψουν το χορτάρι. Εκεί έστηναν σκηνές και έμεναν για 10-15 μέρες, μέχρι που να κόψουν, να στεγνώσουν, να δέσουν και να μεταφέρουν το χορτάρι στα χωριά τους. Παράλληλα με την εργασία αυτή στηνόταν ένα πραγματικό πανηγύρι, με υπαίθρια καφενεία και πλανόδιους θιάσους που έπαιζαν διάφορα νούμερα. Επιπλέον, γινόταν και αυτοσχέδιοι αθλητικοί αγώνες πάλης και τρεξίματος, από τους οποίους ξεχώριζαν τα πιο εκλεκτά και δυνατά παλλικάρια του χωριού. Ιδιαίτερες τιμές από τους συγχωριανούς του απολάμβανε ο πρωτοπαλαιστής, αφού η τιμή αντανακλούσε σε ολόκληρο το χωριό. Αθλοθετούνταν μάλιστα, έπειτα από έρανο, και ένα κριάρι, το οποίο αποτελούσε το έπαθλο του νικητή³⁸. Η εικόνα αυτή δεν περιοριζόταν μόνο σε τέτοιες εξαιρετικές συνθηροίσεις και στιγμές. Αποτελούσε καθημερινή βιωμένη πραγματικότητα της αγροτικής εργασίας ακόμη και πάνω στη βαρυφορτωμένη περίοδο της ελαιοσυλλογής. Οι συνεχείς συνομιλίες και αστεϊσμοί βρισκόνταν στην ημερήσια διάταξη και σκοπό είχαν να περάσει πιο ευχάριστα η ώρα μέχρι το πέρας της ημέρας³⁹. Κεντρική θέση στις συνομιλίες αυτές κατείχαν είτε οι καθημερινοί προβληματισμοί των ανθρώπων, είτε ιστορίες από τις «παλιές καλές εποχές» και τα κοινά παιδικά και εφηβικά βιώματα⁴⁰. Επίσης, το καθημερινό κουτσομπολιό του χωριού ήταν απαραίτητο να γνωστοποιηθεί σε όλους που δούλευαν στον κάμπο

36. Αργυρίου, ό.π., σ. 44.

37. Κιζλάρης Θ., «Αγροτικός βίος των Θρακών», Λαογραφία, 12(1938-48), σ. 414, όπου γίνεται λόγος για την εργασία στα καλαμποκχώρα της Μακεδονίας και Θράκης.

38. Αργυρίου, ό.π., σ. 163-164.

39. Προφορική συνέντευξη Σερδάρη Ιωάννη, αφ. κασ. 1, όψη 1η.

40. Προφορική συνέντευξη Σκαντζούρη Κωνσταντίνου, αφ. κασ. 1, όψη 1η.

και κατείχε τη θέση της τοπικής εφημερίδας⁴¹. Οι αστεϊσμοί δεν περιορίζονταν μόνο στα λεκτικά πειράγματα και τις φωνές που έφευγαν τον κάμπο σε κατάσταση απόλυτης ευθυμίας. Συχνά διαδραμιτίζονταν και πρακτικές φάρσες που έφευγαν κάποιους σε δύσκολη θέση. Για παράδειγμα, όταν οι άνδρες που τίναζαν τα δέντρα καθυστερούσαν στη δουλειά τους, οι γυναίκες εργάτριες που μάζευαν τον καρπό από τη γη τους έφταναν και κρεμούσαν το καλάθι πάνω στη σκάλα του δέντρου τους⁴². Βασική παράμετρο της εργασίας-παιχνίδι στα ελαιοχώραφα αποτελούσε το τραγούδι από τους πιο μερακλήδες και καλλίφωνους της εποχής. Τραγούδια ακούγονταν όλη τη μέρα στον κάμπο, μόνο που μεταβάλλονταν ανάλογα με τη μόδα της εποχής: Κατά το μεσοπόλεμο κυριαρχούσαν τα δημώδη τραγούδια του τόπου, αλλά στις δεκαετίες του 1950 και 1960 αντικαταστάθηκαν από τις μεγάλες λαϊκές επιτυχίες της εποχής και σποραδικά από μερικά ευρωπαϊκά⁴³. Φυσικά υπήρχαν και οι πιο συντηρητικοί που περίμεναν τα γλέντια για να τραγουδήσουν δημόσια ή επηρεάζονταν αρνητικά από τα πολλά οικογενειακά τους προβλήματα⁴⁴. Επίσης, πιο περιορισμένες σε τέτοιες εκδηλώσεις και τραγούδια ήταν οι γυναίκες εργάτριες και ιδιαίτερα εκείνες που δούλευαν στο μεροκάματο, με μορφή εξαρτημένης εργασίας και έπρεπε να βγάλουν ένα συγκεκριμένο όγκο δουλειάς για να δικαιολογήσουν την πληρωμή τους⁴⁵.

Η φύση της ελαιοκαλλιέργειας, όπως ήδη επισημάναμε παραπάνω, είναι τέτοια που να απαιτεί μεγάλη συγκέντρωση εργατικών χειρών και ένταση εργασίας κατά τους χειμερινούς μήνες και μεγάλα διαστήματα αργίας κατά τον υπόλοιπο χρόνο. Κατά συνέπεια, ήταν μια αγροτική ασχολία που έρεπε από τη φύση της προς την ύπαρξη μισθωτών εργατών γης, ακόμη κι όταν εκείνοι έπρεπε να διαβιούν με μεγάλες δυσκολίες λόγω της εποχικότητας⁴⁶. Στις αρχές του 20ού αιώνα μαρτυρείται η ευρεία χρήση μισθωτών εργατών στα ελαιοχώραφα της Θάσου που ανήκουν ιδιοκτησιακώς στα μοναστήρια του Αγίου Όρους⁴⁷. Από κει και πέρα η χρήση μισθωτής εργασίας κατά την ελαιοσυλλογή ποίκιλε πολύ από χωριό σε χωριό και η κατανομή της ήταν άνιση. Στα ορεινότερα χωριά που δεν διέθεταν δικό τους κάμπο και η ιδιοκτησία γης ήταν πολύ περιορισμένη, οι ανάγκες καλύπτονταν συνήθως μόνο με

41. Προφορική συνέντευξη *Καρκαμέτσου Δημητρίου*, αφ. κασ. 1, όψη 1η.

42. Προφορική συνέντευξη *Νικολούδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας*, αφ. κασ. 1, όψη 1η.

43. Προφορική συνέντευξη *Παγώνη Δημητρίου*, αφ. κασ. 1, όψη 1η και *προφορική συνέντευξη Καρκαμέτσου Δημητρίου*, αφ. κασ. 1, όψη 1η.

44. Προφορική συνέντευξη *Σκαντζούρη Κωνσταντίνου*, αφ. κασ. 1, όψη 1η.

45. Προφορική συνέντευξη *Νικολούδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας*, αφ. κασ. 1, όψη 1η. Για τις ιδιαιτερότητες της εξαρτημένης και της γυναικείας εργασίας στην αγροτική Θάσο βλ. αμέσως παρακάτω.

46. McNeill, ό.π., σ. 166-167.

47. Προφορική συνέντευξη *Καρκαμέτσου Δημητρίου*, αφ. κασ. 1, όψη 1η. Ο αφηγητής αναφέρει ότι ο πατέρας του εργαζόταν ως μισθωτός στα καλογεργικά κτήματα της μονής Διονυσίου, στο χωριό Ραχώ-νι της Θάσου και επέβλεπε αρκετούς άλλους συγχωριανούς του εργάτες.

οικογενειακή εργασία και μόνο πολύ λίγοι κάτοικοι διέθεταν περιουσίες τέτοιου μεγέθους που να απασχολούν τρεις μισθωτούς εργάτες κατά την ελαιοσυλλογή. Θα πρέπει να σημειωθεί δε, ότι οι εργάτες αυτοί προέρχονταν σχεδόν πάντα μέσα από τα πλαίσια της κοινότητας⁴⁸. Αντιθέτως, στα χωριά εκείνα που διέθεταν μεγαλύτερες εκτάσεις κάμπου, είχαν σχηματισθεί μεγαλύτερου όγκου ιδιοκτησίες στις οποίες απασχολούνταν μεγάλο μέρος των συγχωριανών που διέθεταν μικρό οικογενειακό κλήρο⁴⁹.

Η στρατολόγηση των μισθωτών εργατών, ιδιαίτερος μάλιστα των ικανοτέρων, γινόταν πολύ νωρίς, ήδη από το Δεκαπενταύγουστο. Ο εργοδότης κατέβαλε τότε μια προκαταβολή, το λεγόμενο «καπάρο», και κλείνονταν οι σχετικές συμφωνίες μισθωτής εργασίας για το χειμώνα⁵⁰. Παρόμοιες πρακτικές συμβάσεων μισθωτής αγροτικής εργασίας και καταβολής «καπάρου» ήταν ευρύτατα διαδεδομένες σε πολλές αγροτικές και κτηνοτροφικές περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου, αλλά πραγματοποιούνταν σε διαφορετικές ημερομηνίες του έτους, αναλόγως με το είδος της εργασίας. Ωστόσο, πάντοτε ως μέρα σύναψης των συμφωνιών αυτών επιλεγόταν μια μεγάλη θρησκευτική γιορτή, ορόσημο του ετήσιου κύκλου⁵¹.

Η καθημερινή εργασιακή πραγματικότητα του μισθωτού εργάτη στα ελαιόδεντρα ήταν πολύ διαφορετική από εκείνη του ανεξάρτητου καλλιεργητή, όπως ήδη υπαινιχθήκαμε σε ορισμένα σημεία παραπάνω. Οι ιδιαιτερότητες της εκμεταλλευτικής μισθωτής απασχόλησης έκαναν την εμφάνισή τους ακόμη και σ' ένα καθαρά προβιομηχανικό τοπίο, αν και μετριάζονταν κάπου κάπου λόγω της ύπαρξης προσωπικών και οικογενειακών δεσμών. Ένα πολύ συνηθισμένο μέσο εντατικοποίησης της εργασίας ήταν η δραστική μείωση των διαλειμμάτων ακόμη και για τσιγάρο, η μείωση του χρόνου για φαγητό και η παρατάση της εργάσιμης ημέρας ακόμη και μετά τη δύση του ήλιου⁵². Πολύ συχνές ήταν και οι παροτρύνσεις ή και οι προσβολές

48. Τέτοια ήταν η περίπτωση του χωριού Καλλιμάχη, όπως περιγράφεται σε σειρά προφορικών συνεντεύξεων: Προφορική συνέντευξη *Σερδάρη Ιωάννη*, αρ. κασ. 1, όψη 1η και 2η, προφορική συνέντευξη *Παγώνη Δημητρίου*, αρ. κασ. 1, όψη 1η, προφορική συνέντευξη *Σκαντζούρη Κωνσταντίνου*, αρ. κασ. 1, όψη 2η.

49. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται χωριά όπως το Ραχώνι, ο Άγιος Γεώργιος και το Καζαβήτι, βλ. προφορική συνέντευξη *Καρκαμέτσου Δημητρίου*, αρ. κασ. 1, όψη 1η, όπου αναφέρονται και τα ονόματα των «τσορμπατζήδων» της εποχής. Τέτοιες οικογένειες ήταν του Αλεξόπουλου, του Βλαχογιάννη, του Μουγκρά και του Βουλτσίδη.

50. Προφορική συνέντευξη *Νικολούδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας*, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

51. Τέτοια ορόσημα για τη σύναψη ή τη λήξη αγροτικών συμβάσεων μισθωτής εργασίας ήταν οι γιορτές του Αγίου Δημητρίου και του Αγίου Γεωργίου, αλλά και της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού. Βλ. σχετικά, *Κυριακίδου-Νέστορος Α.*, Οι δώδεκα μήνες. Τα λαογραφικά, Θεσσαλονίκη, Μαλλiάρης, 1982, σ. 57, 108, 113 και *Λαμνάτος Β.*, Οι μήνες στην αγροτική και ποιμενική ζωή του λαού μας, Αθήνα, Δωδώνη, 1987, σ. 185.

52. Προφορική συνέντευξη *Παγώνη Δημητρίου*, αρ. κασ. 1, όψη 1η, προφορική συνέντευξη *Σερδάρη Ιωάννη*, αρ. κασ. 1, όψη 2η.

προς τους εργάτες, με έντονα τα στοιχεία της ηθικολογίας και του «φιλότιμου»⁵³. Φυσικά, η συμπεριφορά των εργοδοτών διέφερε από άτομο σε άτομο κατά πολύ, αφού δεν υπήρχε σε καμιά περίπτωση σχηματισμένη ταξική συνείδηση, ούτε κοινή εργοδοτική γραμμή. Ως αποτέλεσμα, αρκετοί από τους μισθωτούς εργάτες απολάμβαναν μια πιο ανθρώπινη καθημερινή αντιμετώπιση και μειωμένη εκμετάλλευση⁵⁴. Ωστόσο, αυτό που ενδιέφερε περισσότερο τους εργοδότες δεν ήταν τόσο η κάλυψη του εργασιακού χρόνου, η οποία εν πολλοίς θεωρούνταν δεδομένη λόγω του φυσικού αγροτικού ωραρίου, αλλά η υπερκάλυψη συγκεκριμένου όγκου δουλειάς με βάση το ορατό αποτέλεσμα στο τέλος της ημέρας⁵⁵. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις εργατών η πειθαρχία του χρόνου είχε εσωτερικευθεί ήδη και αισθάνονταν πολύ υπερήφανοι για το γεγονός ότι ήταν καλοί εργάτες και είχαν να παρουσιάσουν μεγάλη απόδοση στο αφεντικό τους⁵⁶. Η πολυδιάσπαση του αγροτικού κλήρου πριν από τον αναδασμό της γης μεταπολεμικά, πράγμα που σήμαινε ότι τα δέντρα ήταν διάσπαρτα και οι εργάτες έπρεπε να μετακινούνται και να διακόπτουν σε τακτά χρονικά διαστήματα την εργασία τους, υπήρξε σοβαρός ανασταλτικός παράγοντας για την περαιτέρω εντατικοποίηση της εργασίας και έδινε την ευκαιρία για μεγάλες ανάσες⁵⁷.

Ωστόσο, ο χαρακτήρας της εργασίας ως παιχνίδι μειωνόταν δραστικά όταν επρόκειτο για μισθωτή εργασία. Οι εξαρτημένοι εργάτες απέφευγαν τα τραγούδια και τους αστεϊσμούς όταν δούλευαν σε ξένα κτήματα, είτε λόγω της κούρασης, είτε επειδή ένιωθαν την αναγκαιότητα να φθάσουν σε ένα αξιοπρεπές αποτέλεσμα στο τέλος της μέρας, ώστε να δικαιολογήσουν το μισθό τους⁵⁸. Ακόμη και σε περιπτώσεις έντονης κακοκαιρίας και χιονοπτώσεων, και ενώ η πλειοψηφία του χωριού έμενε στα σπίτια του, οι μισθωτοί εργάτες κατέβαιναν στον κάμπο τουλάχιστον μέχρι το μεσημέρι, με έκδηλη την αγωνία να συμπληρώσουν και να πληρωθούν τουλάχιστον το μισό ημερομίσθιο. Πάντως, σε τέτοιες περιπτώσεις δυσμενών καιρικών συνθηκών η παύση της εργασίας γινόταν συλλογικά, μετά από απόφαση του συμβουλίου της κοινότητας και την παρέμβαση του αγροφύλακα⁵⁹. Συχνή ήταν επίσης και η πρακτική της μερικής απασχόλησης των εργατών την Κυριακή, όταν πήγαιναν μέχρι το μεσημέρι στα σπίτια των αφεντικών τους να κάνουν κάποιες δευτερεύουσες εργασίες (κουτσουδούλια) και συνήθως έτρωγαν εκεί. Τέτοια μικροκαθήκοντα ήταν η διαλογή των βρώσιμων ελιών, το πλύσιμο των τσουβαλιών και η με-

53. Προφορική συνέντευξη *Καρκαμέτσου Δημητρίου*, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

54. Προφορική συνέντευξη *Σκαντζούρη Κωνσταντίνου*, αρ. κασ. 1, όψη 2η.

55. Προφορική συνέντευξη *Παγώνη Δημητρίου*, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

56. Προφορική συνέντευξη *Καρρά Ανδρέα*, αρ. κασ. 2, όψη 1η.

57. Προφορική συνέντευξη *Νικολούδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας*, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

58. Στο *ίδιο*, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

59. Στο *ίδιο*, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

ταφορά των καρπών από τους άνδρες στις αποθήκες του εργοδότη⁶⁰. Το χάσμα μεταξύ εργατών και αφεντικών έκλεινε μόνο στο τέλος της ελαιοσυλλογής, όταν διοργανωνόταν μεγάλη γιορτή στα σπίτια των «τσορμπατζήδων», οπότε εν μέσω τραγουδιών και χορών, η κυρία του σπιτιού δεξιωνόταν και κερνούσε όλους τους εργάτες και τις εργάτριες⁶¹.

Βασική παράμετρος της εντατικοποίησης και της εκμετάλλευσης των εργατών της ελαιοκαλλιέργειας υπήρξε το ύψος και ο τρόπος καταβολής των μισθών. Ημερομίσθια που, όπως φαίνεται παρακάτω, υπολείπονταν δραματικά εκείνων στην καπνεργασία. Στις αρχές του 20ού αιώνα και κατά τα πρώτα μεσοπολεμικά χρόνια ο πιο συνηθισμένος τρόπος πληρωμής ήταν σε είδος και συνήθως σε λάδι. Οι μεγάλοι κτηματίες έπαιρναν τους εργάτες στην ελαιοσυλλογή με το σύστημα του «ξεκωμού», δηλαδή τους έδιναν 100-120 οκάδες λάδι για ολόκληρη την περίοδο και 50 οκάδες λάδι στις γυναίκες. Αν τύχαινε όμως κάποιος νοικοκύρης να μείνει πίσω στο μάζεμα, ενώ όλοι οι υπόλοιποι είχαν τελειώσει, ήταν υποχρεωμένος για τις επιπλέον μέρες που θα κρατούσε τους εργάτες να τους πληρώσει επιπλέον «ξεκωμού»⁶². Ο εκχρηματισμός των ημερομισθίων ξεκίνησε κατά το Μεσοπόλεμο και το ύψος τους κυμαινόταν μεταξύ 20-25 δραχμών. Καθώς όμως ο εκχρηματισμός της οικονομίας δεν είχε προχωρήσει ακόμη αρκετά στις αγροτικές περιοχές, η πιο συνηθισμένη πρακτική ήταν να πληρώνονται οι εργάτες ένα μέρος σε χρήμα και το υπόλοιπο σε λάδι, ελιές και άλλα φαγώσιμα είδη⁶³. Η πρακτική των μικτών αποδοχών σε είδος και χρήμα συνεχίστηκε ακόμη και κατά τα μεταπολεμικά χρόνια, οπότε και η αμοιβή καθορίστηκε κατά ημερομίσθιο σε δύο οκάδες λάδι⁶⁴. Τα ημερομίσθια όμως φαίνεται ότι καθορίζονταν και από προσωπικά κριτήρια, όπως η συγγένεια, ή από κριτήρια απόδοσης εργασίας, ως μέσο πίεσης για μεγαλύτερη παραγωγικότητα. Έτσι, οι καλοί εργάτες που τους «κατάρωναν» από το Δεκαπενταύγουστο, ανέμεναν καλύτερη αμοιβή από τους μέτριους, όπως επίσης και τα συγγενικά πρόσωπα των «νοικοκυραίων»⁶⁵. Δεν ήταν άγνωστες και οι περιπτώσεις κατάφωρης αδικίας κατά των εξηρημένων εργατών, όταν κάποιοι από τους εργοδότες πλήρωναν κατά βούληση τους εργάτες και με διάφορες προφάσεις δεν αναγνώριζαν κάποια από τα ημερομίσθιά τους⁶⁶.

Πέρα από την ελαιοσυλλογή, ένας άλλος τομέας με ευρεία χρήση της μισθωτής εξαρτημένης εργασίας κατά το Μεσοπόλεμο στη Θάσο, ήταν εκείνος της παρακτίας

60. Αργυρίου, ό.π., σ. 22.

61. Προφορική συνέντευξη Νικολούδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας, αρ. κασ. 1, όψη 1η. Βλ. και παραπάνω για το έθιμο «καρταμά».

62. Αργυρίου, ό.π., σ. 22, 38.

63. Προφορική συνέντευξη Σκαντζούρη Κωνσταντίνου, αρ. κασ. 1, όψη 2η.

64. Προφορική συνέντευξη Καρκαμιέσου Δημητρίου, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

65. Προφορική συνέντευξη Νικολούδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

66. Προφορική συνέντευξη Παγώνη Δημητρίου, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

αλειείας σε κάποια χωριά που διέθεταν ένα μικρό στόλο αλιευτικών σκαφών. Ιδιαίτερα στο χωριό Καλλιράχη η παράκτια αλειεία αποτέλεσε πραγματική πηγή ζωής πριν την καπνεργασία, όταν πολλοί από τους χωρικούς πήγαιναν στην «τράτα» για να εξασφαλίσουν τα ψάρια της οικογένειας, χωρίς να αμείβονται σε χρήμα⁶⁷. Το χωριό διέθετε οχτώ μεγάλα καϊκια, στα οποία απασχολούνταν πλήρωμα 100-120 ατόμων σε καθημερινή βάση, μέχρι τη γιορτή των Αγίων Αποστόλων. Η εργασία σ' αυτά βιωνόταν κάτω από ιδιαίτερα δυσμενείς συνθήκες, όπως κάτω από συνεχή βροχόπτωση το χειμώνα, υπερβολική και αφόρητη ζέστη το καλοκαίρι, έλλειψη πόσιμου νερού για πολλές ώρες ή και μέρες και ύπνος πολλών ανδρών σε πολύ περιορισμένο και στενό χώρο. Φυσικά, συχνά η εργασία μπορούσε να είναι ολόήμερη, χωρίς ωράρια και διαλείμματα όταν το απαιτούσε η δουλειά. Η επιλογή των εργατών γινόταν σε μεγάλο βαθμό με κριτήρια προσωπικής φιλίας ή συγγένειας. Οι αμοιβές καταβάλλονταν σε εβδομαδιαία βάση, όταν γινόταν απολογισμός της παραγωγής αλιευμάτων, σχεδόν πάντοτε σε είδος, και δεν ήταν ποτέ σταθερές. Αντιθέτως, εξαρτιόταν κατά πολύ από τις καιρικές συνθήκες και την καλή προαίρεση των καρaboκυραίων να μην αδικήσουν τους ναυτεργάτες τους, οι οποίοι ήταν πρακτικά ανυπεράσπιστοι σε τυχόν μειώσεις του μεριδίου τους⁶⁸.

Σημαντικό στοιχείο για την κατανόηση των παραδοσιακών νοοτροπιών περί της εργασίας και του χρόνου και για την πρόοδο και μεταβολή τους στο πέρασμα των δεκαετιών, αποτελεί η εκ των υστέρων αξιολόγηση από τους αγρότες-καπνεργάτες της Θάσου της εργασίας, του τρόπου ζωής και των εργασιακών ωραρίων τους. Οι Θάσιοι αγρότες του Μεσοπολέμου περιγράφουν μια μελανή εικόνα της αγροτικής εργασίας, την οποία θεωρούν ιδιαίτερα σκληρή και κοπιώδη, με ελάχιστες απολαβές και χαμηλό βιοτικό επίπεδο⁶⁹. Δείχνουν να αποδέχονται με μοιρολατρικό τρόπο τους περιορισμούς και τις στερήσεις της ζωής τους και να τη θεωρούν ως μια φυσική και αναμενόμενη πραγματικότητα⁷⁰. Η ίδια εικόνα της κοπιαστικής εργασίας παραμένει στα μεταπολεμικά χρόνια αλλά κυρίως για τους μισθωτούς εργάτες γης⁷¹. Αντιθέτως, οι ανε-

67. Στο ίδιο, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

68. Προφορική συνέντευξη Σερδάρη Ιωάννη, αρ. κασ. 1, όψη 2η.

69. Παρά τη φαινομενική αντίφαση της αίσθησης αυτής με την έννοια της «εργασίας - πανηγυριού», όπως την περιγράψαμε παραπάνω, η αντίφαση αυτή είτε δεν υφίσταται, είτε αποτελεί στοιχείο πολύπλοκης πραγματικότητας. Πρέπει να λάβουμε υπ' όψη μας τα ακόλουθα: πρώτον, οι μαρτυρίες αποδίδουν μια εκ των υστέρων αίσθηση και από τη φύση τους περιέχουν μικρές ή μεγαλύτερες αντιφάσεις και διαφορετικές αναπλάσεις της πραγματικότητας. Μια αίσθηση μάλιστα μεταγενέστερη, η οποία επηρεάσε τις νοοτροπίες καθοριστικά μετά την εμπειρία του οκταώρου της καπνεργασίας. Δεύτερον, το μοτίβο της «εργασίας - πανηγυριού» είναι προβιομηχανικό και αλλοιώνεται αργά και σταδιακά μέχρι τα μεταπολεμικά χρόνια, και πάντως μετά τη μαζική έξοδο στο καπνομάγαζο. Τέλος, οι νοοτροπίες διαφοροποιούνται αισθητά όταν πρόκειται για μισθωτούς εργάτες γης σε σχέση με τους ιδιοκτήτες καλλιεργητές.

70. Προφορική συνέντευξη Σερδάρη Ιωάννη, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

71. Προφορική συνέντευξη Νικολούδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

ξάρτητοι μικροκαλλιεργητές εκφράζουν μια ιδιαίτερη περηφάνεια και ευχαρίστηση που δεν έπρεπε να ακολουθούν κάποιο ωράριο και που είχαν την πολυτέλεια να ξεκινούν κάποιες μέρες αργά το πρωί για τα κτήματά τους. Η αίσθηση του προσωπικού χρόνου και της αυτοπεποίθησης είναι ευδιάκριτη σ' αυτούς, την ίδια στιγμή που ως μισθωτοί στο καπνομάγαζο της Καβάλας είχαν εσωτερικεύσει την πειθαρχία του χρόνου και είχαν αποδεχθεί πλήρως ότι έπρεπε να βγάζουν κάποιο συγκεκριμένο όγκο δουλειάς, όταν εργάζονταν σε κάποιον εργοδότη⁷². Η ένταση της εργασίας για τους ανεξάρτητους καλλιεργητές ήταν μια καθαρά προσωπική υπόθεση και εξαρτιόταν κυρίως από τη βούλησή τους να τελειώσουν νωρίτερα ή αργότερα και από το εάν και πόσες άλλες συμπληρωματικές εργασίες ήθελαν να διεκπεραιώσουν⁷³. Επιπλέον, υπήρχε μια διαδεδομένη αίσθηση ευτυχίας και ικανοποίησης από τη ζωή του χωριού και από τις πρωτογενείς ηθικές αξίες που αυτή περιείχε. Η έλλειψη του πλούτου αντισταθμιζόταν στη συνείδηση των πολλών από την έλλειψη κάθε μορφής άγχους και από τους ανθρώπινους, αργούς ρυθμούς της ζωής, οι οποίοι κατά τη γνώμη των χωρικών συντελούσαν στην καλή υγεία και ευεξία σε συνδυασμό με το παραδοσιακό διαιτολόγιο⁷⁴. Η ευρεία διάδοση της καπνεργασίας και της μαζικής εποχιακής μετανάστευσης στην Καβάλα, θα οδηγήσει στη διαμόρφωση μεταξύ των χωρικών δύο εντελώς διαφορετικών στάσεων ζωής και μορφών συνείδησης. Κάποιοι από αυτούς κατέφυγαν στη μισθωτή εργασία και στο βιομηχανικό ωράριο του καπνομάγαζου αποκλειστικά και μόνο λόγω των καλύτερων οικονομικών απολαυών και της ανάγκης να συντηρήσουν όλο το χρόνο την οικογένειά τους, πράγμα αδύνατο μόνο με την ελαιοκαλλιέργεια⁷⁵. Ωστόσο, συνέχισαν να τη θεωρούν πάντα ως μια «ξένη δουλειά» και να βρίσκουν ευχαρίστηση στον οικείο χώρο και χρόνο του χωριού⁷⁶. Από την άλλη πλευρά, μια άλλη μερίδα χωρικών ενσωματώθηκαν πιο εύκολα και εσωτερίκησαν πλήρως τον αστικό τρόπο ζωής και τη βιομηχανική εργασία του οχταώρου. Για πρώτη φορά ανακάλυψαν έναν χρόνο διαφορετικό και ανεξάρτητο μετά το πέρας της καθημερινής εργασίας, έναν χρόνο διαφοροποιημένο από τη συλλογικότητα των πολλών και πιο ιδιωτικό, ελαστικό και διαθέσιμο: αυτόν που μεταπολεμικά θα ονομαστεί «ελεύθερος χρόνος»⁷⁷.

72. Προφορική συνέντευξη Καρρά Ανδρέα, αρ. κασ. 2, όψη 1η.

73. Προφορική συνέντευξη Καρχαμέτσου Δημητρίου, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

74. Προφορική συνέντευξη Νικολούδη-Γεωργάκη Ευαγγελίας, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

75. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα έτη 1928-1929 το μέσο ετήσιο εισόδημα μιας αγροτικής οικογένειας στη Θάσο ανερχόταν σε 3.190 δραχμές, ενώ αντίστοιχα το μέσο μηνιαίο εισόδημα μιας οικογένειας καπνεργατών στην Καβάλα κυμαινόταν μεταξύ 4.000 και 7.000 δραχμών. Η αναλογία αυτή φαίνεται να ισχύει τουλάχιστον για όλη τη «χρυσή εποχή» της καπνεργασίας κατά το Μεσοπόλεμο. Βλ. σχετικά, *Gretsikou A., Les Sedentaires, leur mouvement et leur impasse: l' ile de Thassos*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Παρίσι 1998.

76. Προφορική συνέντευξη Παγώνη Δημητρίου, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

77. Προφορική συνέντευξη Σξαντζούρη Κωνσταντίνου, αρ. κασ. 1, όψη 1η.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α. ΠΗΓΕΣ

α1. Προφορικές μαρτυρίες

Προφορική συνέντευξη Καρχαμέτσου Δημητρίου (καπνεργάτη-αγρότη), Ραχώνι Θάσου, 10 Ιανουαρίου 2002, Αρχείο Ιωάννη Τσεβρεμέ, κασέτα αρ. 1.

Προφορική συνέντευξη Καρχαμέτσου Δημητρίου (καπνεργάτη), Καλλιράχη Θάσου, 9 Ιανουαρίου 2002, Αρχείο Ιωάννη Τσεβρεμέ, κασέτες αρ. 1-2.

Προφορική συνέντευξη Νικολοΐδη-Γεωργάκη Εναγγελίας (καπνεργάτριας-αγρότισσας), Άγιος Γεώργιος Θάσου, 2 Ιανουαρίου 2002, Αρχείο Ιωάννη Τσεβρεμέ, κασέτες αρ. 1-3.

Προφορική συνέντευξη Παγώνη Δημητρίου (καπνεργάτη-αγρότη), Λιμενάρι Θάσου, 10 Ιανουαρίου 2002, Αρχείο Ιωάννη Τσεβρεμέ, κασέτες αρ. 1-2.

Προφορική συνέντευξη Σεργάκη Ιωάννη (καπνεργάτη-αγρότη), Καλλιράχη Θάσου, 8 Ιανουαρίου 2002, Αρχείο Ιωάννη Τσεβρεμέ, κασέτες αρ. 1-2.

Προφορική συνέντευξη Σκαντζούρη Κωνσταντίνου (καπνεργάτη-καφεπώλη), Καλλιράχη Θάσου, 8 Ιανουαρίου 2002, Αρχείο Ιωάννη Τσεβρεμέ, κασέτες αρ. 1-2.

Προφορική συνέντευξη Στεργιοΐδη-Δοιβλέτη Ρωξάνης (καπνεργάτριας-αγρότισσας), Άγιος Γεώργιος Θάσου, 2 Ιανουαρίου 2002, Αρχείο Ιωάννη Τσεβρεμέ, κασέτα αρ. 1.

α2. Λογοτεχνικές και λαογραφικές πηγές

Αργυρίου Ν.Δ., Λαογραφικά νήσου Θάσου, Χειρόγραφο φωτοτυπημένο κείμενο, Καβάλα χ.χ.

β. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Gretsikou A., Les Sedentaires, leur mouvement et leur impasse: l'île de Thassos, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Παρίσι 1998.

McNeill W.H., The Metamorphosis of Greece Since World War II, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1978.

Vouras P., The Changing Economy of Northern Greece Since World War II, Θεσσαλονίκη, Institute for Balkan Studies, 1962.

Κιζλάρης Θ., «Αγροτικός βίος των Θρακών», Λαογραφία, 12(1938-48), 386-416.

Κυριακίδου-Νέστορος Α., Λαογραφικά Μελετήματα, Αθήνα, Νέα Σύνορα, χ.χ.

Κυριακίδου-Νέστορος Α., Οι δώδεκα μήνες. Τα λαογραφικά, Θεσσαλονίκη, Μαλλιάρης, 1982.

Κωστάκης Θ., «Εκφραστικά μέσα για τον προσδιορισμό του χρόνου στα Τσακωνικά», Λαογραφία, 20(1962), 27-65.

Λαμινάτος Β., Οι μήνες στην αγροτική και ποιμενική ζωή του λαού μας, Αθήνα, Δωδώνη, 1987.